

MARIAN BERNARD ARNDT OFM*

ARCHEOLOGIA BIBLIJNA: ODKRYWANIE ŚWIATA, W KTÓRYM POWSTAWAŁA BIBLIA

Każda działalność człowieka pozostawia ślady. Wiele z nich jest nikłych i ulotnych, jednak większość stanowią trwałe dowody ludzkiej bytności. Już dawno stwierdzono, że takie ślady mogą być źródłem informacji dla historyka jako zbiór argumentów i dokumentów na dowód przemian, które zachodziły w konkretnym miejscu. Bazując na tych spostrzeżeniach, rozwijała się archeologia polegająca na stopniowym wydobywaniu na światło dzienne tych śladów i pozostałości. Przeważnie jest to zdejmowanie i odkrywanie kolejnych warstw utworzonych przez następujące po sobie fazy bytności i działalności człowieka, chociaż równie ważna jest obserwacja i analiza widocznych zabytków, głównie w postaci murów i innych elementów budowli lub konstrukcji. Dzięki rozwijającym się możliwościom technicznym coraz częściej i z powodzeniem bada się metodami archeologicznymi pozostałości znajdujące się pod wodą.

Trzeba pamiętać, że bezpośrednie wnioski z wykopalisk są zawężone pod względem terytorialnym do miejsca objętego badaniem, czyli stanowiska archeologicznego. Dopiero porównywanie wyników prac z wielu wykopalisk na wielu stanowiskach na jak najszerszym terenie pozwala na wyprowadzenie ogólniejszych wniosków dotyczących historii regionu. W ten sposób przez wykopaliska poznaje się dzieje i odtwarza społeczno-kulturową przeszłość człowieka. Nieodzowne jest jednoczesne zabezpieczanie, klasyfikowanie, dokumentowanie i interpretowanie napotkanych warstw, śladów i pozostałości kultury materialnej.

---

* Dr Marian Bernard Arndt OFM – adiunkt na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu.

1. Specyfika archeologii biblijnej

Archeologia biblijna, posługując się tymi samymi metodami co archeologia ogólna, odtwarza społeczno-kulturową przeszłość społeczeństw i narodów, które miały związek z wydarzeniami opisywanymi w Biblii lub wpłynęły bezpośrednio na jej powstanie.

Wykopaliska związane z miejscami historii biblijnej pod względem technicznym i naukowym niczym nie różnią się od klasycznych badań archeologicznych. Kierują się oczywiście naukową obiektywnością, bez jakichkolwiek wcześniejszych założeń, ale z oczywistych powodów dotyczą innego przedmiotu zainteresowania, zakresu przestrzenno-czasowego i religijno-historycznego. Ich specyfika zależna jest też od klimatu i określonych warunków lokalnych (np. *tell* opisywany w wielu publikacjach)¹.

Przedmiot archeologii biblijnej

Zakres zainteresowań dla archeologii biblijnej jest wyznaczony przez wątek religijno-historyczny w Piśmie Świętym. Jest to zakres w pierwszej kolejności przestrzenny i czasowy. Zatem przedmiotem archeologii biblijnej są kraje, ziemie i obszary, gdzie rozgrywają się dzieje opisane w Biblii. Natomiast zakres czasowy dotyczy epok, wieków i lat tychże dziejów. Z góry trzeba zaznaczyć, że zarówno zakres przestrzenny, jak i czasowy należy rozumieć w sensie ścisłym, a jednocześnie szerokim².

Zakres przestrzenny przedmiotu archeologii biblijnej

W zakresie przestrzennym dla archeologii biblijnej istotne są przede wszystkim wykopaliska na terenie samej Palestyny. Oczywiście chodzi o kraj w sensie geograficznym i historycznym, czyli obszar między Morzem Śródziemnym od zachodu a Wielką Pustynią Arabską od wschodu, między górami Libanu i Hermonem od północy a pustynią Synaj od południa. Jest to kraina nazywana Ziemią Obiecaną, zamieszkiwana przez naród wybrany w czasach

¹ Zob. W.F. ALBRIGHT, *Archeologia Palestyny*, Warszawa 1964; S. GADECKI, *Archeologia biblijna*, t. I-II, Gniezno 1994; E.G. WRIGHT, *Biblical archaeology*, London 1957; J. KUDASIEWICZ, *Biblia a archeologia*, „Znak” 21(1969), nr 186, s. 1650–1660; V. FRITZ, *Introduzione all'archeologia biblica*, Brescia 1991.

² Patrz obszerna literatura, np.: *Starożytna Palestyna w badaniach polskich*, red. I. SKUPIŃSKA-LØVSET, P. NOWOGÓRSKI, Łódź 2003; L.W. STEFANIAK, *Nowy Testament w świetle badań współczesnej paleografii i archeologii*, „Znak” 13(1961), nr 85–86, s. 966–981; S. WŁODARCZYK, *Rola odkryć archeologicznych w interpretacji Pisma Świętego*, RBL 53(2000) nr 3-4, s. 161–172; *The Archaeology of Society in the Holy Land*, red. T.E. LEVY, London 1995; W. CHROSTOWSKI, *Polskie podręczniki archeologii biblijnej i archeologii Palestyny*, „Bobolanum” 11(2000) z. 2, s. 475–499.

Starego Testamentu, a przede wszystkim to miejsce narodzin Jezusa Chrystusa i miejsce, gdzie dokonało się nasze zbawienie³.

W wykazie zawartym w drugiej części artykułu najwięcej uwagi poświęcono wykopaliskom na tym terenie w sensie ścisłym. Jednak Biblia umiejscawia wydarzenia historii zbawienia również w krajach ościennych, dlatego wykopaliska prowadzone na ich terenie stanowią szerszy aspekt zainteresowania archeologii biblijnej. Mowa tu o Mezopotamii, ze względu na pochodzenie Abrahama, niewolę babilońską oraz wiele innych biblijnych wydarzeń, oraz o Egipcie, biorąc pod uwagę niewolę egipską, dzieje Mojżesza, historię wyjścia narodu wybranego oraz pobyt Świętej Rodziny. Natomiast wykopaliska archeologiczne w Azji Mniejszej i w Grecji mają charakter badań biblijnych ze względu na działalność św. Pawła⁴. Dotyczy to również niektórych wysp na Morzu Śródziemnym, jak i Rzymu.

Bezsprzeczne znaczenie mają tu wpływy kulturowe pochodzące z tych obszarów, do czego należy powrócić w dalszej części artykułu.

Zakres czasowy przedmiotu archeologii biblijnej

Ze względu na omawiany wątek teologiczno-historyczny zainteresowania archeologii biblijnej będą również czasowo ograniczały się w sensie ścisłym do okresu od Abrahama do śmierci ostatniego z apostołów. Jednak i pod tym względem należy wziąć pod uwagę zakres szeroki, a nawet bardzo szeroki.

Historia wcześniejsza i późniejsza są ze sobą powiązane. Wydarzenia biblijne lub tło historyczne tych wydarzeń mają zawsze swój kontekst, rozwijały się i były uwarunkowane wydarzeniami poprzedzającymi, a dzieje późniejsze stanowią w większym lub mniejszym stopniu skutki, również świadcząc o przyczynach. Dlatego przedmiotem archeologii biblijnej są nie tylko te warstwy wykopalisk, które pochodzą z okresu między czasami Abrahama i cza-

³ Zob.: H. HAAG, *Das Land der Bibel. Geographie-Geschichte-Archäologie*, Stuttgart 2000; *Jesus und die Archäologie Galiläas*, red. C. CLAUSSEN, J. FREY, Neukirchen-Vluyn 2008; C. MASOM, P. ALEXANDER, A. MILIARD, *Świat Biblii: miejsca, odkrycia, najważniejsze wydarzenia*, Warszawa 1991; F. VOLKMAR, *Archeologia biblijna*, Warszawa 2005; H. MUSZYŃSKI, S. MĘDALA, *Archeologia Palestyny w zarysie*, Pelplin 1984; *Archéologie, art et histoire de la Palestine*, red. N. AVIGAD, Paris 1988; Y. AHARONI, *The Archaeology of the Land of Israel, from the Prehistoric Beginnings to the End of the First Temple Period*, Philadelphia 1982.

⁴ Literatura tematyczna: J.K. KOZŁOWSKI, J. ŚLIWA, *Archeologia wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Palestyna-Syria-Cypr*, Kraków 1977; *Archeologia Palestyny*, red. L.W. STEFANIAK, Poznań-Warszawa-Lublin 1973; L.W. STEFANIAK, *Archeologia palestyńska: termin i zarys jej historii*, w: *Studia z archeologii Azji Przedniej i starożytnego Wschodu*, red. M.L. BERNHARD, L.W. STEFANIAK, Kraków 1970; *Starożytna Palestyna – między wschodem a zachodem*, red. M. MÜNNICH, Ł. NIESIOŁOWSKI-SPANŃ, „Studia Historico-Biblica” 1, Lublin 2008; W.G. DEVER, *Syro-Palestinian Archaeology „Comes of Age”*, BASOR 290-291(1993), s.127-130.

sami apostołów, lecz w sensie szerokim z epok wcześniejszych oraz późniejszych. Stąd pozostałości, znaleziska, zabytki i świadectwa archeologiczne czy to pochodzące z bardzo starych prehistorycznych epok, czy epok późniejszych stanowią bardziej lub mniej pośredni czy bezpośredni kontekst dla czasów biblijnych.

Nie bez znaczenia są tu względy czysto techniczne. Archeolog nie może pominąć warstw pochodzących z innych epok i kultur, wydawałoby się bardzo odległych, pozornie niemających związku z historią biblijną. Rzetelność badacza każe wszystkie odkrycia i zabytki zabezpieczyć i udokumentować.

2. Historia biblijna i współzależność kultur

Wykopaliska, również te dotyczące czasów i miejsc biblijnych, jak już wspomniano, zawsze odkrywają tylko wąską i fragmentaryczną część dziejów. Jest to oczywiście historia tylko tego danego stanowiska. Tym niemniej, poznaje się codzienność starożytnego człowieka, a nie tylko oficjalną i publiczną stronę jego bytności na danym terenie, którą odczytać można na przykład z kronik i oficjalnych dokumentów.

Jak widać, odkrycia, świadectwa i wnioski pochodzące z wielu stanowisk archeologicznych dają coraz pełniejszy obraz historii i kultur z przeszłości. Archeologia wydobywa też na światło dzienne wzajemne zależności, wpływy i konteksty między sąsiednimi stanowiskami, krajami i kulturami, dlatego umieszczony w tym artykule wykaz stanowisk, miejsc i miejscowości, gdzie przeprowadzono wykopaliska archeologiczne, zawiera maksymalnie dużą rozpiętość czasową epok, na których ślady napotymano w trakcie badań⁵.

Archeologia jest biblijną również wtedy, gdy interesuje się nie tylko samą Palestyną, ale również całym regionem. I to nie tylko dlatego, że autor biblijny opisuje wydarzenia w ościennych krajach – jak wspomniano – lub umieszcza tam scenę i kontekst tekstów natchnionych, ale o wiele bardziej, iż obyczaje, kultura, religie i mentalność sąsiednich wysoko rozwiniętych krajów Bliskiego Wschodu wywierały niezaprzeczalny wpływ na obyczajowość i mentalność Izraela, a poprzez to, pośrednio lub bezpośrednio, na teksty Pisma Świętego.

---

⁵ A. MAZAR, *Archaeology of the Land of the Bible 10.000–586 B.C.E.*, New York 1990; I. FINKELSTEIN, *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem 1988; J. KUDASIEWICZ, *Stary Testament a archeologia*, w: tenże, *Biblia, historia, nauka. Rozważania i dyskusje biblijne*, Kraków 1978, s. 220–240; J.B. PRITCHARD, *Lumières sur la Bible. L'Archéologie et l'Ancient Testament*, Paris 1960; R. NORTH, *Problemi cruciali della storia biblica archeologica (cronologica, geografica)*, w: *I libri di Dio*, red. C.M. MARTINI, L. PACOMIO, Torino 1975, s. 366–501; P. ARATA MANTOVANI, *Introduzione all'archeologia palestinese. Dalla prima età del Ferro alla conquista di Alessandro Magno 1200 a.C–332 a.C*, Brescia 1992.

3. Język i literatura

Biblia jest również literaturą, a jej język tworzywem. Wykopaliska archeologiczne, podczas których odkrywa się wszelkiego rodzaju teksty, inskrypcje, pisma, przykłady znanych lub nieznanymi języków starożytnych, rękopisy, nawet pojedyncze litery, sposoby kaligrafii (zapis, kształty liter), wyjaśniają rozwój języków i pisma, znaczenie leksykalne słów, powstawanie starożytnych pojęć, rdzeni wyrazów semickich i tło znaczeniowe. W ten sposób uzyskuje się narzędzie do wyjaśniania starożytnej literatury (gramatyka, słownictwo, rodzaje literackie), a co za tym idzie – również do lepszego zrozumienia Pisma Świętego. Proces rozwoju poszczególnych języków semickich przebiegał równocześnie i podobnie, a zatem odczytanie nieznanymi dotychczas starożytnych języków pomaga w zrozumieniu procesów charakterystycznych dla języka hebrajskiego, aramejskiego, jak również pośrednio greckiego.

Piśmiennictwo

Bardzo cenne dla archeologii biblijnej są odnalezione w wykopaliskach większe zespoły tekstów. Informują one o starożytnych kulturach, ich rozwoju cywilizacyjnym, ważnych wydarzeniach, stosunkach społecznych, a przede wszystkim mniej lub bardziej bezpośrednio wyjaśniają tło faktów przedstawionych w Piśmie Świętym.

Teksty biblijne powstawały w mocno ze sobą powiązanych relacjach kulturowych i historycznych. Poprzez odkrywane zabytki piśmiennictwa poznajemy coraz lepiej kultury i cywilizacje, wierzenia i religie, które wpływały na mentalność narodu, w tym również na autorów natchnionych, a tym samym kształtowały formę literatury biblijnej.

W ramach dóbr kulturowych również odkrywana przez archeologów literatura narodów ościennych, np. mity i epepeje, bardzo pomaga w zrozumieniu treści biblijnych. W polu zainteresowania badaczy są teksty spisane na glinianych tabliczkach w Mezopotamii, inskrypcje na świątyniach egipskich, zapiski utrwalone na papirusach, pergaminach i zwojach pochodzących z Anatolii, kraju Hetytów, Asyryjczyków, Grecji i Imperium Rzymskiego⁶.

4. Biblia a historia

Wraz z rozwojem archeologii ogólnej rozwijała się również archeologia biblijna. Jednak ciągle toczy się dyskusja, jaką rolę ma spełniać i czy na pewno jest „biblijna”, a może należałoby nazywać ją „bliskowschodnią”? W tym dyskursie często pojawia się obawa o bezstronność i obiektywność archeologii

⁶ M. CIMOSA, *Lambiente storico-culturale delle Scritture Ebraiche*, Bologna 2000.

biblijnej oraz pytanie, czy wiara nie determinuje poszukiwań badacza i nie powoduje nadinterpretacji bądź uprzedzeń⁷.

Rozwój archeologii biblijnej i zapatrywanie się na cel wykopalisk został przedstawiony w wielu publikacjach tematycznych, dlatego nie ma potrzeby przytaczać tu szczegółowych opinii, ale warto w największym skrócie przedstawić główne etapy tego rozwoju⁸.

Gdy w trakcie postępu archeologii ogólnej zaczęto badać przeszłość, poznawać w ten sposób niezaprzeczone fakty historyczne, a lokalnie w wykopaliskach na terenie Bliskiego Wschodu odkrywać pozostałości, które miały niewątpliwie związek z historią biblijną, ogłoszono, iż „jednak Pismo Święte ma rację”⁹. Przytaczano wyniki badań archeologicznych jako **argument na historyczność** Biblii, ale okazało się również, że wiele innych wyników badań archeologicznych nie ma wartości dowodu na historyczność wydarzeń opisywanych w Biblii lub ma wartość wątpliwą. Zaczęto więc przesuwac akcent: jeśli badania te nie są argumentem na historyczność, to może archeologia biblijna przynajmniej wyjaśni **tło historyczne** wydarzeń biblijnych?

Z upływem czasu wykopaliska odkrywały coraz więcej zabytków architektonicznych i przedmiotów, które kojarzono z tymi opisywanymi w Biblii. Przedmioty codziennego użytku, a także dzieła sztuki i odnaleziony sprzęt liturgiczny – wszystko to bardzo dobrze naświetlało **realia Pisma Świętego**. Oczywiście, tak postawiony cel archeologii biblijnej również nie odpowiadał wyczerpująco na pytania i pozostawiał wiele niewyjaśnionych zasadniczych kwestii, np. wygląd i wyposażenie świątyni jerozolimskiej. Stąd wniosek, że wszystkie te poczynania w pewnej mierze pomagają poprzez tło historyczne i realia biblijne zrozumieć same teksty natchnione, lecz nie mogą być traktowane jako wyłączne i jedyne cele archeologii biblijnej¹⁰.

⁷ Zob.: *Archaeology and Biblical Interpretation*, red. J.R. BARTLETT, London 1997; M. MAJEWSKI, *Archeologia biblijna*, Kraków 2012; M. PARCHEM, *Archeologia a historia Starego Testamentu*, Warszawa 2007; M. PEARLMAN, *Digging up the Bible*, London 1980.

⁸ K.M. KENYON, *The Bible and Recent Archaeology*, London 1978; J. KUDASIEWICZ, *Biblia a archeologia*, „Znak” 21(1969), nr 186, s. 1650–1660; K. BARDSKI, *Archeologia biblijna, Skrypt dla studentów ATK*, Warszawa 1997; M. CUCCA, G. PEREGO, *Nowy przewodnik po świecie Biblii, Pismo Święte, historia, geografia i archeologia w konfrontacji ze sobą*, Częstochowa 2013; M. ROSIK, *Nowe odkrycia – fałszerstwa czy wyzwania dla wiary?*, Wrocław 2006; R. NORTH, *Problemi cruciali della storia biblica archeologica (cronologica, geografica)*, w: *I libri di Dio*, red. C.M. MARTINI, L. PACOMIO, Torino 1975, s. 366–501.

⁹ W. KELLER, *A jednak Pismo Święte ma rację*, tłum. J. Koczołowski, Warszawa 1959 (oryginał niem. *Und die Bibel hat doch recht*, Düsseldorf 1955).

¹⁰ Zob.: A. MILLARD, *Skarby czasów Biblii. Odkrycia archeologiczne rzucają nowe światło na Biblię*, Warszawa 2000; E. ANATI, *Esodo tra mito e storia. Archeologia, esegesi e geografia storica*, Capo di Ponte Valcamonica 1997; E. GALBIATI, *Archeologia biblica*, w: *Introduzione generale alla Bibbia*, red. R. FABRIS, Torino 1994, s. 171–200;

W nowszych publikacjach wydaje się pojawiać nowocześniejsze spojrzenie na to zagadnienie. Archeologia odkrywa starożytny świat, kulturę, cywilizację i sztukę. W tym świecie żył również naród wybrany pielęgnujący wiarę mono-teistyczną, a czynił to poprzez przekaz, tradycję, która przyjęła postać literacką. I właśnie w tamtych realiach, w tamtej rzeczywistości, będącej przedmiotem badań archeologów, powstały treści, a potem teksty składające się na Biblię. Wykopaliska archeologiczne nie mają za zadanie wyjaśniać „świata Biblii”, lecz odkrywać i wyjaśnić „świat, w którym powstała Biblia”¹¹. Tym samym są drogą do poznania starożytnej literatury, a następnie do lepszego zrozumienia tekstów biblijnych. Związki te wykopaliska archeologiczne mogą odkryć lub stwierdzić, wyjaśnić i uściślić. W tym kontekście archeologia biblijna niewątpliwie jest częścią archeologii w szerszym znaczeniu, a więc archeologii starożytnej, śródziemnomorskiej, archeologii klasycznej, Bliskiego Wschodu czy chrześcijańskiej.

5. Kontekst chrześcijański archeologii biblijnej

W dyskusji nad przedmiotem zainteresowań wykopalisk w miejscach dotyczących historii biblijnej często pomija się związki z archeologią chrześcijańską nie tylko na terenie Palestyny, ale i całego Bliskiego Wschodu. I tak na przykład, obecność judeochrześcijan, a potem epoka bizantyjska są konsekwencją głoszenia Ewangelii, skutkiem i argumentem przemawiającym za autentycznością i historycznością wydarzeń ewangelicznych. Tam gdzie głoszone było Słowo Boże, tam widoczne są owoce tego głoszenia.

Odkrywane podczas badań kościoły, monastypy, chrzcielnice, krzyże, mozaiki, inskrypcje chrześcijańskie świadczą o wierze kolejnych pokoleń świadków Chrystusa, a pośrednio również o Nim samym. Następne epoki (krzyżowców, islamska itd.) są także dalszymi wtórnymi konsekwencjami wydarzeń biblijnych.

Wykopaliska archeologiczne odkrywają lub umożliwiają prześledzenie rozwoju kultu i czci w miejscach, w których wspomina się wydarzenia znane z Pisma Świętego. Szczególnie dotyczy to lokalizacji związanych z życiem i zmartwychwstaniem Chrystusa, czczonych przez pierwsze pokolenia chrześcijan, lub – szerzej – wydarzeń z historii zbawienia. W miejscach tych powstawały sanktuaria. Ponieważ, niestety, w kolejnych epokach niejednokrot-

---

G. PEREGO, *Przewodnik po świecie Biblii. Pismo Święte, geografia, archeologia i teologia w konfrontacji ze sobą*, Częstochowa 2001; H. LANGKAMMER, *Archeologia a Biblia*, w: *Studio lectionem facere* (Materiały pomocnicze dla seminariów i ćwiczeń z biblistyki), red. S. ŁACH, J. SZLAGA, Lublin 1980 s. 25–27; T. WALISZEWSKI, *Archeologia biblijna – kłopoty z terminologią czy spór o istotę rzeczy?*, CT T. 63(1993) nr 1, s. 7–20.

¹¹ O. KEEL, M. KÜCHLER, C. UEHLINGER, *Methoden und Bedeutung von archäologischen Ausgrabungen*, w: *Orte und Landschaften der Bibel. Ein Handbuch und Studien-Reiseführer zum Heiligen Land*, t. I, Zürich-Einsiedeln 1984, s. 348–376.

nie burzono je i ulegały zapomnieniu, tylko wykopaliska archeologiczne mogą odnaleźć ślady tradycji związane z wydarzeniami biblijnymi. Innymi słowy, o autentyczności sanktuariów w Ziemi Świętej ostatnie i decydujące słowo ma archeologia, a prowadzone badania stwierdzają ciągłość czci oddawanej w tym konkretnym miejscu, potwierdzając z dużym prawdopodobieństwem jego autentyczność¹².

W drugiej części artykułu w skrótovej formie przedstawiono najważniejsze wykopaliska archeologiczne w krajach związanych z historią biblijną. Miejsca te mają bezpośrednie lub pośrednie odniesienia do Pisma Świętego.

6. Miejsca wykopalisk

W wykazie uwzględniono ważniejsze wykopaliska archeologiczne w krajach związanych z historią biblijną¹³. Jest to spis chronologiczny, począwszy od epok najstarszych, i zawiera informacje o miejscach zamieszkałych przez człowieka oraz czasie cywilizacyjnego i kulturowego rozwoju miast na danym terenie. Przyjęta kolejność ma charakter orientacyjny.

Każda pozycja rozpoczyna się od współczesnej nazwy miasta lub stanowiska archeologicznego; często jest to nazwa arabska, ponieważ taka była w użyciu, gdy rozpoczynano wykopaliska. Następnie opisano przybliżone położenie stanowiska lub miejscowości, w której prowadzono badania archeologiczne. Są to również dane orientacyjne, aby każdy mógł z łatwością odnaleźć określone miejsce na mapie. W niektórych przypadkach dodano dodatkowy opis stanowiska archeologicznego. Niejednokrotnie na danym terenie istnieje więcej stanowisk.

Nazwa podana w nawiasie to zrekonstruowana lub zidentyfikowana nazwa starożytna. Bardzo często jest to określenie występujące w Biblii.

Następnie po średniku podano lata prowadzonych wykopalisk archeologicznych, natomiast po myślniku – najogólniej i w największym skrócie – ślady epok lub zabytki odkryte w trakcie wykopalisk i najbardziej reprezentatywne znaleziska.

Należy mieć na uwadze, że zwłaszcza w przypadku starszych wykopalisk nie wszystkie dane są znane, a rezultaty opublikowane. Ponadto w dalszym ciągu prowadzone są prace archeologiczne i ich dokumentacja ukazuje się sukcesywnie.

---

¹² Zob. np.: M. PICCIRILLO, *Vangelo e archeologia. Tracce cristiane in Palestina*, Cinisello Balsamo 1998; J. FINEGAN, *The Archeology of the New Testament. The Life of Jesus and the Beginning of the Early Church*, Princeton 1992.

¹³ Zob.: P. KASWALDER, *Onomastica Biblica. Fonti scritte e ricerca archeologica*, SBF Collectio Minor 40, Jerusalem 2002.

PALESTYNA – IZRAEL

Prehistoria, paleolit, mezolit (starsze niż 10 000 przed Chr.), neolit (6000–4000 przed Chr.)

Pasma górskie Karmel, grotty w dolinie Maarot, zachodnie stoki Góry Karmel, Grota Tanur (Pieca), Grota Gamal (Wielbłąda), Grota Nahal (Doliny), Grota Gedi (Dzieci); lata 30. XX w. – neandertalczyk, człowiek prehistoryczny począwszy od 150 tys. lat przed Chr., paleolit, neolit.

Pasma górskie Karmel, grotty na zachodnich stokach doliny Oren, Grota Hioba, Dolna Grota Oren, Grota Palca; 1941, 1951–1960, 1968 – człowiek prehistoryczny począwszy od 150 tys. lat przed Chr., paleolit, neolit.

Grota Szuqba w Dolinie Natuf w zachodnich górach Judei (Wadi an-Natuf); 1924 – mezolit, od nazwy doliny: „kultura natufijska”.

Hilazon Tachtit, grotty w zachodniej Galilei; badania trwają – kultura natufijska, 12 tys. przed Chr.

Tell es-Sultan, er-Riha, Eriha, Dolina Jordanu (**Jerycho**); 1868, 1907–1913, 1930–1936, 1952–1958, 1962–1967, 1997, od 2005 wykopaliska trwają – od mezolitu, neolityczna wieża, wczesny brąz, fortyfikacje, epoka żelaza, grobowce.

Tell el-Hesi na równinie Szefela (**Eglon?**); 1890–1893 – od neolitu, epoka perska do epoki hellenistycznej, fortyfikacje z IX w. przed Chr., epoka królewska, pierwszy raz zastosowano stratygrafię.

Tell al-Mutesellim, Tell Megiddo, gdzie pasmo górskie Karmel przechodzi w równinę Ezdrelon (**Megiddo**); 1903–1905, 1925–1939, 1960–1972, 1994–1998, 2005, wykopaliska trwają nadal – epoki neolitu, chalkolitu, brązu, fortyfikacje z czasów kananejskich, unikalne podziemne dojście do źródła, sanktuarium, ołtarz, silosy na zboże, stajnie(?) królewskie, miasto zamieszkałe do epoki królów Izraela.

Tell el-Qadi, Tel Dan, na północ u stóp Hermonu (**Dan**); 1968–1970, od 2005 wykopaliska trwają nadal – neolit, we wczesnym brązie rozwija się w miasto, fortyfikacje zburzone w czasie najazdu asyryjskiego, inskrypcja dedykacyjna z II w. przed Chr.

Chirbet Jitach-El, Dolna Galilea (**Jiftach-El**); 2004–2005, 2007–2008 – epoki neolitu, chalkolitu, brązu, ślady zburzenia miasta przez Asyryjczyków, w epoce perskiej na nowo zamieszkane, w epoce rzymsko-bizantyjskiej miasto częściowo zmieniło lokalizację, następnie zostało opuszczone.

Chalkolit (4000–3100 przed Chr.)

Be’erota’im, Rogem Be’erotayim na pustyni Negev (**Beerot**); 2000–2001 – w okolicy ślady z epoki neolitu, epoka wczesnego brązu i żelaza, wpływy egipskie, twierdza perska, nabatejski akwedukt.

Timna, Kopalnie Salomona, Słupy Salomona, na północ od Eilat; 1860, 1934, 1959, 1974–1976 – od wczesnego chalkolitu (ok. 5000 lat przed Chr.),

eksploatacja od epoki późnego brązu do żelaza, egipska świątynia bogini Hathor w 1969, kopalnia miedzi, piec do wytopu miedzi, potem epoka rzymska.

Dolina/Wadi Murrabat, grotty na północ od En Gedi; 1952 – od epoki chalkolitu do II w. po Chr., powstania Bar Kochby, teksty.

Grotty na Pustyni Judzkiej; 1960–1961 – „Grota Skarbów”, przedmioty z miedzi, od zabytków chalkolitycznych do II w. po Chr., powstania Bar Kochby, teksty.

Tell Afek, Tell Ras El-A'yin, Abu Butrus, na równinie Szaron, na wschód od Tel Awiwu, źródła Jarkonu (**Afek, Antipatris, Pegae**); 1972–1985 – w chalkolicie ufortyfikowane miasto, w epoce brązu miasto pod panowaniem egipskim, w epoce żelaza filistyńskie i asyryjskie, w kolejnych epokach miasto rozwija się aż po okres bizantyjski, forteca otomańska.

Ein Gedi, Ain Dżidy, Tell Goren, Tell ed-Dżurn (**En-Gedi, Engaddi**); 1961–1962, 1964–1965, 1970–1972, 2003–2005 – sanktuarium chalkolityczne, połowa VII w. przed Chr., epoka perska, rzymska do bizantyjskiej, przedmioty związane z produkcją wonności, fortyfikacje, w Tell Goren: synagoga.

Beitin na północ od Jerozolimy (**Luz, Betel**); 1827, 1934, 1954–1960 – od chalkolitu po okres bizantyjski, kościoły, wieża krzyżowców: Burdzi Baitin.

Bet Szean, Tell Bejsan, w południowo-wschodniej Galilei (**Scytopolis, Bet Szean**); 1949–1957, 1983, 1989–1996 – zamieszkałe nieprzerwanie od chalkolitu (w grotach) do epoki bizantyjskiej i krzyżowców, wpływy egipskie, rzymskie miasto, świątynie, ulice z kolumnadami, teatry, termy, kościoły z mozaikami, twierdza krzyżowców.

Azor, Tell Jasur, w okolicy Jaffy (**Azor**); 1958–1960 – epoka chalkolityczna, grobowce, ossuaria w kształcie domków.

Tell Malchata, Tell el-Milch, Chirbet el-Melah na wschód od Beer Szewy; 1967, 1971 – epoka chalkolityczna, epoka środkowego brązu, żelaza i po epokę bizantyjską.

Tell Esdar na wschód od Beer Szewy; 1963–1964 – od chalkolitu do epoki bizantyjskiej.

Tell as-Seba', Tell as-Sabi, Tel Szeva we wschodniej części współczesnego miasta Beer Szewa (**Beer Szewa**); 1969–1976 – od chalkolitu poprzez wszystkie epoki do epoki arabskiej, fortyfikacje, podziemny system gromadzenia wody, ołtarz z rogami.

Tell Miqne na równinie Szefela, na wschód od Aszdod (**Ekron**); 1981–1996 – od chalkolitu do epoki żelaza, królewska inskrypcja dedykacyjna, wpływy filistyńskie.

Tell Chalif na pograniczu z pustynią Negev na północ od Beer Szewy (**Ziklag?**); 1965, od 1976 r. coroczne wykopaliska – epoka chalkolityczna, brązu, żelaza, aż po epokę bizantyjską.

Tell Sera, na północ od Beer Szewy (**Ziklag?**); 1972–1976 – epoka chalkolityczna, brązu, żelaza, aż po epokę bizantyjską.

Chirbet el-Mezasz, Tel Masos na wschód od Beer Szewy (**Chorma, Horma**); 1972, 1974–1975 – chalkolit, epoki środkowego brązu, żelaza, miasto filistyńskie z XII–XI w. przed Chr., 100 m na zachód od *tellu* znajduje się klasztor.

Wczesny brąz (3100–2100 przed Chr.)

Dżebel er-Rumeide, Tell Hebron, na terenie miasta (**Hebron**); 1959, 1964–1965, 1984–1986 – zamieszkałe nieprzerwanie od epoki późnochalkolitycznej do epoki bizantyjskiej i islamskiej.

Tell Nagila; 1960–1961 – nieznaczące pozostałości z chalkolitu, epoki wczesnego brązu, żelaza, z następnych epok jedynie ceramika, karawanseraj z epoki mameluków.

Chirbet al-Karak, Kerak, Bet Dżerach, południowo-zachodni brzeg Jeziora Galilejskiego; 1919–1920, 1933, lata 40., 1950–1953, 1960, 1976, 2003, 2010 – ślady chalkolitu, znaczące miasto w epoce brązu, ceramika z epoki wczesnego brązu jest wzorcowa dla Bliskiego Wschodu i stała się kryterium dla datacji w dalszych badaniach, zburzone w epoce średniego brązu, następnie zamieszkałe w epokach hellenistycznej, rzymskiej i bizantyjskiej.

Tell Rechov, 4 km na południe od Bet Szean (**Rechob**); 1997–2008 – zamieszkałe od epok brązu do żelaza, (izraelskiej), hodowla pszczół na wielką skalę, statuetki kultowe, ewidentny najazd asyryjski; w epoce rzymsko-bizantyjskiej powstała miejscowość Horvat Parva 600 m na północny zachód od *tellu*, z synagogą i z inskrypcjami.

Tel Kadesz w Górnej Galilei (**Kedesz**); 1968, 1983, 1985, 1997, 2006, 2008–2010, 2012 – najstarsze zabytki z epoki wczesnego brązu, biblijne miasto ucieczki, epoka hellenistyczna i rzymska.

Brąz (2100–1200 przed Chr.) i epoka żelaza (1200–600 przed Chr.), czyli izraelska

Chirbet Selun, Tell Szilo w Samarii (**Szilo**); 1922, 1926–1932, 1936, 1980, 1981–1984 – założenie miasta w środkowym brązie, fortyfikacje, rozwój w epoce żelaza, miasto zburzone i znów zamieszkałe w epoce późnego żelaza (VII–VIII w. przed Chr.), opuszczone i następnie zamieszkałe dopiero w epokach rzymskiej i bizantyjskiej, kościoły.

Jerozolima, Jeruzłaim, El-Quds, miasto od epoki brązu nieprzerwanie zamieszkałe. Na jego terenie występuje bardzo dużo stanowisk archeologicznych. Wykopaliska prowadzone w różnych częściach miasta dokumentują kolejne epoki mające wpływ na jego historię. Najważniejsze przebadane tereny i obiekty: fortyfikacje, zewnętrzne mury świątyni, Ofel, Miasto Dawida, Eleona, sadzawki Betesda i Siloe, Litostrotos i łuk „Ecce Homo”, *Cardo Maximus* i dzielnica Żydowska, groby królewskie, Bazylika Grobu, Góra Oliwna, cmentarze, Gallicantu, Brama Damasceńska, cytadela, kościoły, synagogi.

Szimron, Semunieh, Szimon, centrum równiny Ezdrelon (**Szimron-Meron, Simonias**); 2004 – początki zamieszkania w epoce chalkolitycznej, czyli kanańskiej, dopiero w późnym brązie miasto się rozbudowało, w epoce izraelskiej objęło całe wzgórze.

Tell Kassis, Kaszisz, równina Ezdrelon (**Chelkat**); 1977–1981, 2010 – obecność ceramiki świadczy o zamieszkaniu w epoce chalkolitycznej, w epoce brązu i żelaza miasto ciągle się rozwijało, naczynia kultowe z epoki brązu, w epoce rzymsko-bizantyjskiej schyłek miasta.

Horwat Gamum, Chirbet Dżumeijma, zachodnia Galilea (**Chukok?**); badania powierzchniowe – epoka brązu, żelaza.

Tell Gezer (**Gezer**); 1873–1874, 1902, 1934, 2006–2011 – od epoki brązu, poprzez epokę żelaza do rzymskiej.

Tell Arad, Arad Rabbah, na północnym wschodzie pustyni Negev (**Arad**); 1962–1976 – nieufortyfikowana osada z epoki chalkolitycznej, 4–3 tys. lat przed Chr., wczesny brąz, fortyfikacje, świątynie i ołtarze z okresu królewskiego, ostraki, epoka żelaza, perska, hellenistyczna i wczesnorzymska.

Et-Tell, 14 km na północny wschód od Jerozolimy na wysokiej skarpie Doliny Jordanu (**Ai**); 1928, 1933–1935, 1964–1970 – wczesny brąz aż do epoki żelaza.

Tell Ta’annek, równina Ezdrelon (**Taanak**); 1902–1904, 1963 – wczesny brąz, fortyfikacje, forma do odlewu figurynek kultowych, teksty klinowe.

Chirbet el-Jarmuk, Tell Jarmuth na równinie Szefera, na południowy zachód od Jerozolimy (**Jarmut**); 1970, od 1980 wykopaliska trwają – wczesny brąz i epoki żelaza i bizantyjska.

Tell Zakarija, w Judzie na równinie Szefera, na południowy zachód od Jerozolimy (**Azeka**); 1898–1900, od 2012 r. wykopaliska trwają – epoka przedizraelska, brązu, żelaza, jedno z ważniejszych miast w Judzie, epoka hellenistyczna, groty używane przez powstańców Bar Kochby.

Tell Zafit, Cafi na równinie Szefera (**Gat**); 1899, 1996–2004 – początki datacji ceramicznej, epoki przedizraelska, brązu, miasto filistyńskie, wpływy egipskie, epoka żelaza, wpływy hellenistyczne.

Chirbat Keila, na północny zachód od Hebronu; 2011 – epoka wczesnego brązu, kolumbaria, epoka bizantyjska.

Tell Erani na równinie Szefera; 1956–1961, 1985–1988 – epoka wczesnego brązu, żelaza, wpływy hellenistyczne.

Tell ed-Duweir, u stóp wzgórz Judei, na skraju równiny Szefera (**Lakisiz**); 1932–1938, 1966–1968, 1973–1994 – najstarsze ślady z neolityku, w epoce wczesnego brązu powstaje osada, epoka żelaza, ufortyfikowane miasto, pałace, kompleks świątynny, ostraki, epoka perska, świątynia boga słońca.

Chirbet Machruk, Mahruq, Makherouk, u zbiegu Doliny Fara z Doliną Jordanu; 1993 – obszerne, ufortyfikowane miasto we wczesnym brązie, tzn. w epoce kanańskiej, twierdza z okresu królestwa izraelskiego w epoce żelaza.

Ma'alul, Mahalul, równina Ezdrelon (**Nahalol, Nahalal**); 2004 – od epok brązu, żelaza, izraelskiej, do rzymskiej i bizantyjskiej.

Tell el-Dżudeide, Tell Godet, na równinie Szefela na północny wschód od Lakisz (**Moreszet**); 1899–1900 – początki stratygrafii, epoka przedizraelska, wpływy hellenistyczne i rzymskie.

Tell Akko, Tell el-Fuchar, na wschód od miasta Akko/Acre (**Akko**); lata 70. i 80. XX w., 1999, 2005 – od epoki brązu do hellenistycznej.

Tell Jizreel, Zar'in, równina Ezdrelon (**Jezreel, Izrella, Stradela**); w latach 90. XX w., 2007 – epoka chalkolitu i brązu, epoka żelaza, czyli izraelska, zamieszkałe również w następnych epokach.

Al-Zeeb, Tell Akziv, na północnym wybrzeżu M. Śródziemnego (**Akzib, Kzib**); lata 40–60. XX w., 1975, 1985–1986, 1991, 2002 – zamieszkałe w epoce chalkolitu i brązu, fortyfikacje ze środkowego brązu, epoka żelaza, czyli izraelska, rozkwit w epoce perskiej pod wpływem fenickim, największy rozwój w epoce rzymskiej, epoka bizantyjska i ponowny rozwój w epoce krzyżowców.

Naharija, na północnym wybrzeżu M. Śródziemnego, na terenie współczesnego miasta jest wiele stanowisk archeologicznych; 1947, 1954, lata 70. – świątynia kananejska, statuetka Asztarte, droga rzymska, kościół bizantyjski z mozaikami.

Szawej-Syjon, Shavey-Zion, na północnym wybrzeżu M. Śródziemnego, na południe od Naharija, na terenie współczesnego miasta jest kilka stanowisk archeologicznych; 1955, 1973–1974, 1999 – epoka brązu, fenicka statuetka, epoka żelaza poprzez hellenistyczną do bizantyjskiej, kościół z posadzką mozaikową.

Jabne, Jibna, Mahuz Jibna, Yavne Yam, wybrzeże M. Śródziemnego (**Jamnia**); 1967–1969, 1992; w 1980 r. również badania podwodne – od środkowego brązu do epoki bizantyjskiej, miasto na Tel Yavne, a port w Yavne Yam.

Tell Bet Mirsim, na południowy zachód od Hebronu (**Debir? Aszan? Eglon?**); 1926, 1928, 1930, 1932 – środkowy brąz, wpływy Hyksosów, epoka żelaza, ustalenie chronologii ceramiki.

Aszkelon nad M. Śródziemnym (**Askalon**); 1920–1922, 1985, 1996–1997, wykopaliska trwają, również podwodne – miasto kananejskie, filistyńskie, wpływy egipskie, port, od środkowego brązu po epokę rzymską, bizantyjską i krzyżowców.

Chirbet Burdż es-Sur, na północ od Hebronu (**Bet Zur**); 1931, 1957 – środkowy brąz, twierdza Hyksosów, epoka żelaza, cytadela Machabeuszy.

Tell Mea'mer, el-Amar, Dolna Galilea na równinie Ezdrelon (**Gewa Szemen**), badania powierzchniowe – epoka brązu, epoki: izraelska, hellenistyczna po hasmonejską.

Tell Balata w Nablus w Samarii (**Sychem?**); 1913–1914, 1926, 1934, 1956 – epoka późnego brązu do epoki żelaza.

Tell el-Fara, w Samarii (**Tirsa**); 1946–1960 – od neolitu do podboju asyryjskiego.

Tell 'Azza nad M. Śródziemnym (**Gaza, Anthedon, Maiumas**) i inne stanowiska w Strefie Gazy, np. Tell el-Fara, Tell Jemmeh, Tell el-Adżul (**Szaruchen**), Tell Ruqeisz, Tell Harube, Blachijeh; 1967, 1996–1997 – epoka brązu, panowanie egipskie, epoki żelaza, babilońska i perska do bizantyjskiej.

Tell Zippor na równinie Szefela; 1963–1965 – od epoki środkowego brązu po hellenistyczną.

Chirbet Qeiafa, w okolicy Bet Szemesz (**Netaim?**); 2007, 2010, wykopaliska trwają nadal – twierdza, ostrak.

Tell en-Nasbe, na północ od Jerozolimy (**Mizpa**); 1926, 1927, 1930–1935 – wczesny brąz, epoka żelaza po czasy hasmonejskie.

Tel el-Qedah na północ od Jeziora Galilejskiego (**Hazor, Chasor**); 1956–1958 i 1968–1970, 2013, wykopaliska trwają – w epoce brązu największe miasto w Palestynie, wpływy egipskie, VIII w. przed Chr. do epoki perskiej.

Tell er-Rumeila, 'Ain Szems, Giwat Szarett, na równinie Szefela, na zachód od Jerozolimy (**Bet Szemesz**); 1911–1913, 1928–1931, 1933, 1971, 2003, 2012 – protokananejskie ostraki, środkowy brąz i późny brąz, pieczęć kamienna, fortyfikacje, epoki żelaza, hellenistyczna, rzymska i bizantyjska.

Deir Tell Dżemme na południe od Gazy (**Gerar**); 1922, 1926, od 1970 r. wykopaliska trwają – środkowy brąz, wpływy egipskie, epoka Hyksosów, epoka żelaza, perska, silosy zbożowe, epoka hellenistyczna.

Tel Batasz na równinie Szefela, na zachód od Bet Szemesz (**Timna**); od 1977 r. trwają coroczne wykopaliska – miasto filistyńskie, epoka środkowego brązu aż do epoki perskiej VI–IV w. przed Chr., fortyfikacje.

Qades, Tell Kedesz w Górnej Galilei (**Kedesz Neftalego, Kedesz w Galilei**); 1997, 2008–2010 – miasto powstało w epoce brązu, zamieszkane do epok hellenistycznej i rzymskiej.

Jafo, Jaffa na wybrzeżu M. Śródziemnego, na południe od Tel Awiwu (**Jaffa, Joppe**); 1948–1950, 1952, 1955, 2013 i trwają nadal – epoka późnego brązu, egipski garnizon, epoki żelaza, perska, hellenistyczna, rzymska, grobowce żydowskie, epoka bizantyjska.

Tell el-Dżib na północ od Jerozolimy (**Gibeon**); 1956–1962 – miasto założone w epoce wczesnego brązu, epoka późnego brązu, żelaza aż do rzymskiej.

Tel Jokneam, Tell Qamun, między pasmem górskim Karmel a równiną Ezdrelon (**Jokneam, Yoqne'am**); 1977–1981 – epoki późnego brązu, żelaza.

Migdal Haemek, Mudżeidal, równina Ezdrelon, stanowiska archeologiczne na terenie współczesnego miasta; 1994 – od epoki brązu aż do rzymskiej.

Chirbet er-Rabud na południe od Hebronu (**Debir?**); 1968–1969 – ufortyfikowane miasto judejskie z IX w. przed Chr., epoki późnego brązu, żelaza, perska i rzymska.

Deir el-Balah w strefie Gazy; 1968–1980 – epoka późnego brązu, wpływy egipskie, sarkofagi antropoidalne.

Epoka żelaza (1200–600 przed Chr.)

Sebaste w Samarii (**Samaria, Szomron**); 1908–1911, 1931–1932, 1937–1938 – miasto z epoki żelaza, tzw. Pałac Ahaba i Omriego, ozdoby z kości słoniowej, ostraki, epoka hellenistyczna, miasto rzymskie, forum, drogi z kolumnadami, świątynia rzymska, rzymska bazylika, teatr, hipodrom, epoka bizantyjska, kościoły, świadectwa czci św. Jana Chrzciciela.

Izbet Zartta, Even Ha'Ezer, w Samarii (**Eben Ezer**); 1972, 1976–1978 – wioska z epoki żelaza.

Nebi Samwil w Judei na północ od Jerozolimy (**Mizpa? Nabi Samuel, Mons Gaudii**); 1992–2000 – grobowiec z kompleksem powstał ok. VIII-VII w. przed Chr. W epokach hasmonejskiej i perskiej grobowiec był przedmiotem czci, podobnie w epoce bizantyjskiej, krzyżowcy rozbudowali monastyr, więcej grobów w bezpośrednim otoczeniu.

Tell Qasile, Tel Awiw, na północnym brzegu rzeki Jarkon (**Gat Rimonim?**); 1948–1950, 1980 – epoka wczesnego żelaza, miasto filistyńskie, filistyńskie centrum kultowe, epoka Ommajadów i krzyżowców.

Tel Aszdod, Isdud, Azot, nad M. Śródziemnym (**Aszdod, Azotus**); 1965–1968, od 2013 r. wykopaliska trwają nadal – kananejski port, miasto filistyńskie, od epoki żelaza do bizantyjskiej.

Tel Mor w Aszdod, port obsługujący Aszdod; 1959–1960 – ufortyfikowany port kananejski, filistyński, ceramika z Cypru i Egiptu, w epoce żelaza wioska rolnicza, kolejny etap rozwoju w epoce hellenistycznej, urzędzenia do produkcji purpury, powolny schyłek w epoce rzymskiej, w bizantyjskiej notowany jako wioska.

Tell Zawat, Cwat, Subat, Galilea, miejscowość przy drodze *Via Maris*; 2007 – droga, od epoki izraelskiej aż do epok bizantyjską.

Chirbet Rosz-Zayit, zachodnia Galilea (**Kabul**); 1983-1992 – epoka żelaza, twierdza fenicka, po północnej stronie tellu epoka rzymska, ruiny zwane Chirbet Beza (arab. Baz'awiya, Baz'ua).

Chirbet et Taiyibeh, Ofrat, Galilea (u J. Flawiusza: **Ofrata, Efrat**); 2008 – najstarsze ślady ze środkowego brązu, epoki zamieszkania perska, rzymska, bizantyjska.

Arsuf, środkowe wybrzeże (**Apolonia**); 1950, 1962, 1976, 1998–1999, 2000, 2013, wykopaliska trwają nadal – miasto perskie, fenickie, istniejące aż po czasy bizantyjskie, twierdza krzyżowców.

Akziv na północnym wybrzeżu, na terenie miasta Naharija (**Akziv**); 1970 – miasto fenickie w XVI w. przed Chr., świątynia kananejska, do epoki bizantyjskiej.

Tell el-Ful (**Gibe**a); 1868, 1922–1923 – epoka żelaza, wczesna epoka królów izraelskich.

Fazael, Tell Szeich es-Dhijab, dolina Jordanu (**Atarot, Fasaelis**); 2000 – epoka żelaza, od X w. przed Chr. w epoce królów izraelskich rozwija się miasto, z epoki rzymskiej pochodzi akwedukt i obszerny rezerwuar na wodę; wioska w epoce bizantyjskiej.

Ghuwein el-Tachta, Horwat Anim, południowa Judea (**Anim**); 1972, 1987, 1988–1989 – forteca z epoki żelaza, ślady kolejnych epok zostały stwierdzone w wykopaliskach aż do czasów współczesnych, synagoga z epoki bizantyjskiej, w czasach arabskich osada rolnicza.

Chirbet el-Qom lub al-Kum, Judea; 1967 – grobowce z inskrypcją z VIII w. przed Chr.

Chirbet Tequ'a na południowy wschód od Betlejem (**Tekoa**); 1968 – epoka królewska, bizantyjska, grobowce, kościół, baptysterium, epoka krzyżowców.

Tell Ira, Chirbet Garre na wschód od Beer Szewy; 1979–1980 – VIII-VII w. przed Chr. twierdza, epoki królewska i perska.

Tell Dor, Chirbet el-Burdż, nad M. Śródziemnym, na południe od Hajfy (**Dor, Dora, Doros**); 1923–1924, 1951, lata 80. – epoki brązu, żelaza, perska, miasto i port fenicki, epoki hellenistyczna, wczesnorzymska.

Tell el-Semak, Tell Szikmona, nad M. Śródziemnym, w Hajfie (**Szikmona, Sycaminum, Porphyreon**); 1939, 1963–1979, 2011 – początki w epoce brązu, epoka żelaza, izraelska, epoka perska, fenicki port, epoka hellenistyczna, rzymska, bizantyjska, arabska, krzyżowców.

Deir Hidzła, św. Gerasimos, Dolina Jordanu, na wschód od Jerycha (**Bet Chogla**) – świadectwa z epoki żelaza, epoka bizantyjska i krzyżowców.

Tubeika, na północ od Hebronu (**Bet Sur**); 1931 – epoka żelaza, czasy machabejskie, cytadela.

Góra Ebal – centrum kultowe.

Sebastia (**Samaria**); 1908–1910, 1931–1935, 1960 – epoka żelaza, perska do rzymskiej, pałac królewski, dekoracje z kości słoniowej.

Tell Kisson, Galilea (**Akszaf? Kabul?**); 1971, 2002, 2005–2006 – najstarsze ślady z chalkolitu, epoki zamieszkania przez człowieka: żelaza, czyli izraelska, perska, rzymska, bizantyjska, arabska.

Epoka późnego żelaza (600 przed Chr.) i perska (600–300 przed Chr.)

Chirbet Jattir, Attir, na południu Judei (**Jattir, Jatir, Ietheria**); 1995–1999 – najstarsza ceramika z epoki chalkolitu, rozwój w epoce późnego żelaza, epoki perska, rzymska, bizantyjska, arabska.

Chirbet es-Sallah, południowe przedmieścia Jerozolimy (**Ramat Rachel**); 1930–1931, 1954–1962, 1984 – epoka żelaza, cytadela z okresu królewskiego, pieczęcie z nazwami geograficznymi, epoki rzymska i bizantyjska, kościoły.

Ain el-Quderat, oazy na pustyni Negev (**Kadesz Barnea**); 1914, 1956, 1976–1979 – twierdza X–VI w. przed. Chr., okres królewski, epoki rzymska i bizantyjska.

Mesad Haszavjahu na południe od Jaffy; 1960 – VII w. przed Chr., twierdza Jozjasza, ostraki.

Aroer Judzkie, na pustyni Negev na południowy wschód od Beer Szewy (**Aroer**); 1975, 1976, 1978, 1980–1982 – epoka żelaza, ufortyfikowane miasto epoki królewskiej.

Tel Magadim nad M. Śródziemnym – epoka perska, miasto.

Tell el-Fara, na południe od Gazy (**Szaruchen? Szur**); 1928–1929 – miasto filistyńskie, egipskie, epoka perska.

Giwat Yonah (Wzgórze Jonasza w **Aszdod**); 1960, 2012 – pozostałości z epoki żelaza, twierdza z okresu królewskiego, ostrak aramejski, epoka hellenistyczna.

Chirbet Kana, Dolna Galilea na północ od Nazaretu (**Kana Galilejska?**); 1998–1999 – najstarsze ślady zamieszkania począwszy od środkowego brązu i w następnych epokach, rozwój w epokach hellenistycznej, rzymskiej, bizantyjskiej, wczesnoarabskiej, synagoga lub kościół.

Tamar, Hazeva, Ir Ovot w dolinie Araba (**Tamar, Tamara**); 1990–1994 – okres królewski, twierdza, epoki nabatejska, rzymska i bizantyjska.

Tell Afek, Ain Afek, Galilea na równinie Akko, źródła rzeki Naaman (**Afek, Afik**) – od środkowego brązu poprzez epokę żelaza, hellenistyczną i rzymską do epoki bizantyjskiej i krzyżowców.

Chirbet Qeijafa w dolinie Terebintu, na zachód od Betlejem, również zwane: Twierdza Terebintu (**Szaaraim**); w 2001 r. badania powierzchniowe, 2007–2008 – w epoce późnego żelaza znaczące miasto, epoki hellenistyczna i rzymsko-bizantyjska.

Dolina/Wadi Abu Szu'la, Nahal Sekaka, Pustynia Judzka, 16 km na południowy wschód od Jerozolimy (**Sekaka?**); 1983, 2000–2006 – kanał wykuty w skale w epoce żelaza II lub na początku epoki hasmonejskiej, na tellu Karem es-Samra (**Sekaka?**) nie było wykopalisk.

Epoka hellenistyczna (330–64 przed Chr.) – rzymska (64 przed Chr. – 395 po Chr.)

Abu Szaba, Chirbet es-Saba, Dolna Galilea (**Beer Szewa w Galilei**); 1985, 2000 – epoki hellenistyczna i rzymska.

Chirbet Harithiya, Dolna Galilea (**Gaba, Gewa Paraszim**) – epoki hellenistyczna, rzymska i arabska.

Nahef Galilea na północ od miasta Karmi'el (**Nahf, Nuhf, Nahf**); 1970, 1982, 1986, 2001, 2003 – wioska hellenistyczna, rzymska, krzyżowców i Otomanów.

Tell Sandanna w Judzie na południowy zachód od Jerozolimy (**Maresza, Marisa, Bet Guwrin, Eleuteropolis**); 1898–1900, 1921, 1989–2000 – miasto hellenistyczne, epoki rzymska i bizantyjska, kościoły, grobowce, grotty.

Qal'at el-Husn, Sussita na Wzgórzach Golan na wschodnim brzegu Jeziora Galilejskiego (**Hippos**); 1951–1955, 1999–2009 – ślady z epoki neolitu, następnie dopiero z epoki hellenistycznej i rzymskiej, miasto Dekapolu, epoki bizantyjska i Omajjadów.

Ha-Bonim, pasmo górskie Karmel (**Cafarlet, Kafarlab, Kafer-Lab, Kefar-Lam**); 2007 – najstarsze ślady paleolityczne i neolityczne, potem zamieszkiwane dopiero w epokach rzymskiej, bizantyjskiej, twierdza krzyżowców.

Al-Hamma, Hammat Gader nad rzeką Jarmuk; 1932, 1979–1982 – termy, miasto hellenistyczne, epoki rzymska i bizantyjska, synagoga, mozaiki.

Chirbet el-Ozeiriyat, Chirbet Omrit na północ od Palestyny, na południowy zachód od Baniás (**Azaz**); 1974, od 1999 r. więcej prac wykopaliskowych – epoki hellenistyczna i rzymska, świątynia rzymska, epoka bizantyjska, kościół, synagoga, mozaiki.

Beit Szearim, Szeik Abreik, Bait al-Gurabā, na równinie Ezdrelon (**Besara, Beisara**); 1880, od 1936–1940, 1953–1956, 1960 – miasto hellenistyczne, epoka herodiańska, rzymska, po bizantyjską, nekropolia, synagoga.

Chirbet Ammudim, Dolna Galilea; 1905 – początki hasmonejskie, rozwój w epokach rzymskiej i bizantyjskiej do wczesnoarabskiej, synagoga.

Chaluza, El-Chalasa na pustyni Negev (**Eluza**); 1938, 1973 – miasto Nabatejczyków, epoka rzymska, teatr, świątynie, epoka bizantyjska, kościoły, epoka arabska.

Er-Ruchebe, Rechawot na pustyni Negev; 1975–1976, od 1978 r. wykopaliska podejmowane częściej – miasto Nabatejczyków, epoka rzymska i bizantyjska, kościoły.

Sziwta, Es-Subeta na pustyni Negev (**Subaita, Sobata**); 1905, 1916, 1934–1938, 1958–1960, lata 70., 1981, 2000 – miasto nabatejskie, epoka rzymska i bizantyjska, kościoły.

Tel Nizzana, Chafir el-Audża, na pustyni Negev (**Nissana, Nezana**); 1934–1938, 1949–1956, 1987–1995 – miasto Nabatejczyków, epoka rzymska, w epoce bizantyjskiej ufortyfikowane miasto, kościoły, teksty na papirusach, epoka arabska.

Avdad, Eboda, Chirbet ‘Abde na pustyni Negev (**Oboda**); 1902, 1937, 1958, 1959–1960, 1975–1977, 1993–1994, 1999, 1999–2000 – miasto Nabatejczyków, obóz nabatejski, piec garncarski, epoka rzymska, twierdza, świątynia, bizantyjskie kościoły, epoka arabska.

Mamszit, Kurnub na pustyni Negev (**Mampsis**); 1965–1967 – miasto Nabatejczyków, pałac, epoki rzymska i bizantyjska, kościoły.

Jodfat w Dolnej Galilei (**Jotbah?**, **Jotapata**); 1992–2000 – najstarsze ślady zamieszkania z epoki żelaza, znaczące zabytki z epoki rzymskiej, fortyfikacje.

Chirbet Deiran na południe od Tel Awiwu (**Kerem Doron** z Talmudu Jerozolimskiego); 1939 – epoki hellenistyczna, rzymska, bizantyjska, arabska.

Tell Tannim, Tell al-Milāt (na samym brzegu) i Dżiser ez-Zarka, na wybrzeżu M. Śródziemnego 5 km na północ od Cezarei (**Krokodeilon polis, Turris Salinarum**); 1979, 1996–1999 – ślady wpływów fenickich, epoki perska, hellenistyczna i rzymska, akwedukt, bizantyjski kościół, fortyfikacje krzyżowców.

Mazrat Kanaf, Chirbet Kanaf, na wschód od Jeziora Galilejskiego, Golan; 1885, później badania powierzchniowe – ślady zamieszkania z epok brązu i żelaza, szczyt rozwoju w epoce rzymskiej, synagoga.

Naim, Kfar Nin, Nain, Nein, Nin, na południowy zachód od góry Tabor (**Naim, Nain**); 2007 – najstarsze ślady z epoki brązu, następnie hellenistycznej, wioska z epoki rzymskiej.

Kabul, et-Damun, zachodnia Galilea nad zatoką Akko (**Chabulon, Zabulon**); 2004, 2006 – najstarsze ślady z epoki hellenistycznej, epoka rzymska.

Deir Ajub góry Judei, na zachód od Jerozolimy; 2007–2008 – wioska z epoki późno-hellenistycznej do wczesnorzymskiej.

Tell El-Bir, Tell Bira, Galilea, 8 km na wschód od Akko, miejscowość przy drodze *Via Maris* (**Rehob, Rechob**); 2007-2008 – od epoki brązu aż do hellenistycznej.

Epoka rzymska (64 przed Chr. – 395 po Chr.)

Umm el-Kanater, Qanater, Em-Hakszatot, w południowej części Wzgórz Golan; 1885, 1905, 2007 – epoka rzymska, synagoga ze źródłem.

Droga rzymska w Dolinie/Wadi A'lakah, Nahal Ilan z Doliny Ajalon do Jerozolimy – rzymskie kamienie milowe.

Ma'ale Akrabbim, Droga Skorpionów (Lb 34,4) na pustyni Negev (**Akrabbim**) – droga rzymska i nabatejska, posterunki i karawanseraj.

Mezad Tamar, Qasr Džehunije na pustyni Negev (**Tamar**); 1973–1975 – epoka rzymska, twierdza.

Banias, podnóże Hermonu (**Panias, Cezarea Filipowa**); wykopaliska trwają od 1988 – IV w. przed Chr., epoka rzymska i bizantyjska, świątynie, pałace, kościoły.

Saffuriya, Tzippori, Sippor, Dolna Galilea (**Seforis, Diocezarea**); 1908, 1931, 1982–1983, następnie wykopaliska trwają od 1985 r. – epoka hasmonejska, herodiańska, rzymska, bizantyjska, miasto, kościoły, synagogi, teatr, mozaiki.

Gamala na północny wschód od Jeziora Galilejskiego, Golan (biblijne **Geszur**, u J. Flawiusza: **Gamla**); zidentyfikowano w 1968 r., wykopaliska w następnych latach – ślady zamieszkania z epok brązu i żelaza, szczyt rozwoju w epokach hasmonejskiej i rzymskiej, synagoga, mykwa, kościół bizantyjski Deir Kuruch.

Epoka rzymsko-bizantyjska (64 przed Chr. – 636 po Chr.)

Chirbet Beza, zachodnia Galilea (**Kabul?**); 2007, wykopaliska trwają – wioska z epoki rzymskiej.

Chirbet Szimshit, Dolna Galilea na południowy zachód od Seforis; 2002 – wioska z epok rzymskiej i bizantyjskiej.

Chirbet Qumran i okoliczne grotty, na północno-zachodnim wybrzeżu M. Martwego; 1947, 1951–1956, 1984–1985, 1995–1996, 1999, 2002, 2004–2005, 2010 i nadal trwają – najstarsze świadectwa z epoki żelaza, osada z epoki hellenistycznej, epoka rzymska, osada esseńska, rękopisy.

Nahal Hever, Pustynia Judzka, grotty na ścianach Doliny Hewver, 1953–1955, 1960–1961 – grotty były używane już w chalkolicie, najbardziej znaczące pozostałości pochodzą z czasu rewolty Bar Kochby 132–135 po Chr., szkielety poległych, rękopisy.

Dolina/Wadi ed-Dalije, jaskinie na północ od Jerycha – IV w. przed Chr., rękopisy.

Tulul Abu l-'Alaiq (**Jerycho**); 1868, 1909, 1911, 1950–1951, 1973, 1997 – epoka hasmonejska, miasto i pałac herodiański.

Tell el Aqabe, w Jerycho (twierdza **Kypros**); 1975, lata 80. – fortyfikacje i pałac herodiański, mozaiki, monastyr bizantyjski.

Bethlehem, Betlejem w Galilei, północny zachód równiny Ezdrelon, (**Betlejem** z pokolenia Zabulona); 1882–1888 – wioska z epok rzymskiej i bizantyjskiej, synagoga, kościół.

Dżebel Muntar, Chirbet Mird (**Hyrkania, Horkania**); ekspedycje i badania powierzchniowe 1913–1930, 1960 – twierdza wybudowana przez królów dynastii hasmonejskiej, epoka rzymska, twierdza herodiańska, bizantyjski monastyr *Kastellion*, grobowce.

Jotvata w dolinie Araba, na północ od Timny (**Jotbata, Yotveta**); 1975–1976, 2003 – fortyfikacje rzymskie i nabatejskie, inskrypcja odkryta w 1985, posterunek przy drodze do M. Czerwonego.

Al-Chalil, Haram el-Chalil, 32 km na południe od Jerozolimy (**Hebron**); badania powierzchniowe przy Haram el-Chalil przy grobach patriarchów 1920, 1923 – budowla herodiańska, epoka bizantyjska i krzyżowców.

Ramet el-Chalil na północ od Hebronu (**Mamre**); 1926–1928 – budowla herodiańska i konstantyńska, epoki bizantyjska i krzyżowców.

Tyberiada, Tiveria, Tabariyyah, miasto na zachodnim brzegu Jeziora Galilejskiego; 1920–1921, 1961–1963, od 2009 wykopaliska trwają nadal – epoka rzymska, termy, mozaiki, epoka bizantyjska, kościoły, epoka krzyżowców, fortyfikacje, epoka arabska.

Masada, Sebbeh, zachodni brzeg M. Martwego; 1963–1965 – I w. przed Chr., twierdza hasmonejska, twierdza i pałac herodiański, synagoga, system oblężniczy, epoki rzymska, bizantyjska, teksty.

En Boqeę, Mezad Boqeę, zachodni brzeg M. Martwego; 1955–1956, 1968–1972 – I w. przed Chr., fortyfikacja herodiańska, zakład farmaceutyczny, epoki rzymska, bizantyjska.

Horwat-Hanut, na zachód od Betlejem; 1985–1986 – epoka rzymska, rzymska „Droga Cesarska”, kościół bizantyjski, mozaiki.

Dolina Terebintu, Dolina Elah, na zachód od Betlejem, w dolinie są położone: Chirbet Qeijafa, Kiafa, (**Soko, Azeka, Szaaraim**); 2007–2008 – rzymska droga, rzymskie kamienie milowe, epoka bizantyjska.

Churbet el Kureitein, Chirbet el-Qaryatein, Horwat Kerioth, południowe wzgórze Judei, na północ od Arad (**Keriot, Kariot**); 1993 – wioska rzymsko-bizantyjska, kościół.

Chirbet Manot, Chirbet Horvah, Górna Galilea (**Manuet**); 1991 – epoki rzymska i krzyżowców.

Łódź kibuz Ginnosar na zachodnim brzegu Jeziora Galilejskiego; 1986 – łódź z I w. po Chr.

Góra Garizim, Dżebel et-Tur, Tell er-Ras, Gerizim, góra na południe od Nablus; 1866, 1875–1876, 1908–1911, od 1982 r. 22 kampanie archeologiczne – miasto Samarytan, świątynia i miasto powstały w epokach perskiej i hellenistycznej, zburzone w epoce hasmonejskiej, ośmiokątny kościół bizantyjski i monastyr.

Epoka bizantyjska (395–636 po Chr.)

Chirbet el-Murassas, Mmonastyr św. Martyriusa, Judea w mieście Ma'ale Adummim (**Chirbet el Murussus**); wykopaliska w latach 80. XX w. – bizantyjski monastyr, kościół, mozaiki posadzkowe.

Chirbet Keraze na północny zachód od Jeziora Galilejskiego (**Korozain**); 1905, 1927, 1962 – miasto z I w. do V/VI w. po Chr., synagoga.

Nazaret; 1909, 1956–1970 – czczona grota judeochrześcijan, epoki bizantyjska, krzyżowców.

Dżebal al-Fureidis 15 km na południe od Jerozolimy (**Herodion**); 1962–1967, 1972–1988, 2007–2008 – epoka rzymska, twierdza herodiańska, grobowiec królewski, termy, synagoga, tunele powstańców Bar Kochby, epoka bizantyjska.

Gamla, Wzgórza Golan – twierdza, epoka rzymska.

Kesari, środkowe wybrzeże M. Śródziemnego (**Cezarea Nadmorska, Wieża Straton**); 1956, 1960–1963, wykopaliska trwają od 1971 r. – epoki herodiańska, rzymska, bizantyjska, krzyżowców, miasto, port, teatry, kościoły, inskrypcja Piłata.

Migdal na zachodnim brzegu Jeziora Galilejskiego (**Magdala, Tarychea**); 1971–1977, 2006–2013 – epoki hasmonejska, rzymska, bizantyjska, miasto, port.

Huqoq nad Jeziorem Galilejskim; wykopaliska trwają od 2011 r. – epoka rzymska, synagoga, mozaiki.

Betlejem w Judei; 1932–1935, 1948–1951, lata 60. (z przerwami do 1980), 2007 – grobowiec z epoki żelaza, epoka bizantyjska, Bazylika Narodzenia, groty pod Bazyliką, Grota Mleczna.

Siyar el-Ghanam w Bait Sahur pod Betlejem (**Pole Pasterzy**); 1951–1952 – epoka bizantyjska, monastyr.

Keniset er-Ra'wat w Bait Sahur pod Betlejem (**Pole Pasterzy** prawosławnych); 1972 – epoka bizantyjska, monastyr.

El-Azariyye na wschód od Jerozolimy (**Betania**); 1949, 1952–1953 – od V w. przed Chr. do epoki bizantyjskiej i krzyżowców.

Et-Tell na północnym brzegu Jeziora Galilejskiego (starotestamentalne **Zer** lub **Zed**, stolica Geszurytów, **Julias? Betsaida?**); 1987, 1990 – od epoki żelaza, wioska z epoki hellenistycznej i rzymskiej.

Tell Hum nad Jeziorem Galilejskim (**Kafarnaum**); 1894, 1905–1914, 1921–1926, 1960, 1968–1982, 2000–2007 – wioska z epok rzymskiej i bizantyjskiej, czczony dom (św. Piotra), synagoga.

Kefr Kenna (**Kana Galilejska**); 1969, 1997 – czczony dom Tanhuma.

Tabgha nad Jeziorem Galilejskim; 1936, 1968 – epoki rzymska, bizantyjska, mozaiki.

Chirbet ed-Dikke, Dakka Dakar, na północ od Jeziora Galilejskiego; 1905 – epoka rzymska, synagoga z V w.

Chirbet Kabra Galilea, na północny zachód od miasta Karmi'el (**Qabra**); 2001 – epoki rzymska, bizantyjska, kościoły bizantyjskie, monastyny, po epokę mameluków.

Chirbet Kav Galilea, na zachód od miasta Karmi'el (**Kab, Qav, Qab**); 1990, 2000 – epoka bizantyjska, kościół bizantyjski, monastyr, epoka krzyżowców po epokę mameluków.

Chirbet Zagag Galilea, centrum miasta Karmi'el (**Kazaz, Qazaz**); 2005 – epoka bizantyjska, monastyr bizantyjski, po epokę arabską.

Chirbet Bata Galilea, na wschód od miasta Karmi'el 1991 – epoka bizantyjska, kościoły bizantyjskie, fortyfikacje, po epokę mameluków.

Chirbet el-Kanayis Galilea, wschodnia strona miasta Karmi'el (**Kenes**); 1993 – epoka bizantyjska, monastyr bizantyjski.

Ain Karem na zachód od Jerozolimy; 1937, 1941–1942, 1980 – epoki rzymska, bizantyjska.

Ariha (**Jerycho**); 1936, na wielu stanowiskach wykopaliska trwają – epoka bizantyjska, kościoły, mozaiki, synagoga, epoka krzyżowców.

Givat ha-Mivtar na północny wschód od Jerozolimy; 1968 – szczątki ukrzyżowanego Żyda.

Amwas, Hammat, w Judei na zachód od Jerozolimy (**Nikopolis, Emaus z Mch**); 1924–1930 – forteca hasmonejska, miasto z czasów machabejskich, rzymskich i bizantyjskich, termy, kościoły, mozaiki.

El-Qubeibeh na północny zachód od Jerozolimy (**Emaus?**); 1873–1875, 1881–1889, 1940–1944 – wioska z czasów rzymskich i krzyżowców.

Abu Gosz na zachód od Jerozolimy (**Kiriāt Jearim, Emaus?**) – epoka rzymska, kościół bizantyjski, mozaiki, epoka Abbasydów, epoka krzyżowców.

Chirbet Madrasah, Galilea, na północny zachód od miasta Karmi'el (**Madrasa**) – kościoły bizantyjskie, monastyny.

Chan al-Hatrur, gospoda „Dobrego Samarytanina”, na Pustyni Judzkiej; 2000–2009 – epoki bizantyjska i arabska, otomanów, kościół, nieopodal forteca krzyżowców.

Kathisma w Judei, przy drodze do Betlejem; 1992, 1997 – ośmiokątny kościół bizantyjski.

Naaran na północ od Jerycha („wioska Żydów”); 1919–1921, 1932 – synagoga, mozaiki.

Chirbet en-Nabratein (**Giskala?**) – II w. po Chr., synagoga.

Chirbet Szema, Galilea – III w. po Chr., synagoga.

Meiron, Galilea – III w. po Chr., synagoga.

Gusz Halaf, Galilea – III w. po Chr., synagoga.

El-Dżisz w Galilei (**Giskala**) – synagoga.

Arbel, Dżebel Arbiel, wzgórze na zachodnim brzegu Jeziora Galilejskiego; 1905, 2012 – teren zamieszkały w epoce hellenistycznej, rozkwit w epokach rzymskiej i bizantyjskiej, synagoga.

Chirbet el-Ma'in, Maon, na południe od Gazy; 1957–1958 – IV–VI w. po Chr., synagoga, mozaiki.

Chirbet Susiya na południe od Hebronu (**Susja**); 1971 – IV–VI w. po Chr., synagoga, mozaiki.

Es-Samua na południe od Hebronu (**Esztemoa**); 1935–1936, 1969–1970 – IV–VI w. po Chr., synagoga, mozaiki, inskrypcja.

Bet Alfa, Chirbet Beit Ilfa, równina Ezdrelon; 1929, 1962 – synagoga z IV w. po Chr., mozaiki, inskrypcje, w bezpośredniej okolicy również pozostałości rzymsko-bizantyjskie.

Chan el-Ahmar, monastyr św. Eutymiusza w Miszor-Adummim na Pustyni Judzkiej, 1927–1930, lata 70., 1987 – bizantyjski monastyr.

Umm el-Amr (**Gaza**); 1991–1992 – bizantyjski monastyr św. Hilariona.

Laura Faran na Pustyni Judzkiej; 1963 – bizantyjski monastyr św. Charitona i św. Kyriakosa.

Mar Chosiba, monastyr św. Jerzego w Dolinie/Wadi el-Qelt na Pustyni Judzkiej, badania powierzchniowe w 1964–1965, 1978 – bizantyjski monastyr.

Bet Dżemal, Chirbet Fattir na równinie Szefela na południowy zachód od Jerozolimy; 1916, 1989–1991, 1992–1998 – epoka bizantyjska, kościół, mozaiki, czczone groby św. Szczepana i rabiego Gamaliela starszego.

Dżabalija, strefa Gazy; 1996–1997 – kościół bizantyjski.

Kursi, wschodni brzeg Jeziora Galilejskiego (**Gergesa?**); 1970, obecnie wykopaliska wznowiono – kościół bizantyjski.

Kissufim obok Tell Dżemme na południe od Gazy; 1977 – kościół bizantyjski, mozaiki.

Kibbat Bet Qama na północ od Beer Szewy; 2013 – kościół bizantyjski, mozaiki.

Horbat Uza na wschód od Akko; 2013 – epoka bizantyjska, miejscowość rolnicza.

Akka, na zachód od Tell Akko (**Akko, Ptolemais, Acre, Saint-Jean-d'Acre**); 2004, 2007, 2009, 2011, badania podwodne – port w epoce persko-hellenistycznej (IV w. przed Chr.) obsługiwał miasto Tell Akko, akwedukt ze źródła Kabri ok. 14 km z epoki hellenistycznej, kościół bizantyjski, siedziba biskupa, epoka krzyżowców, fortyfikacje.

Tabor, Dżebel et-Tur, góra na równinie Ezdrelon (**Tabor**); 1895–1897, 1897–1900, 1909 – pozostałości bizantyjskie, klasztor krzyżowców, twierdza mameluków.

Kibbuc Sde-Boker, na pustyni Negev, toczy się dyskusja co do identyfikacji, stąd nazwa „Zaginione Miasto” – miasto epoki późnobizantyjsko-arabskiej, inskrypcje.

Epoka arabska, Ommajadów (636–1099 po Chr.) i krzyżowców (1099–1291 po Chr.)

Montfort, Kal’at el-Kurein, Mitzpe Hila w Górnej Galilei; 1905, 1926 – twierdzę rzymską przebudowali krzyżowcy.

Chirbet al-Mefdzar w Jerychu (**Hiszam ibn Abd al-Malik**); 1935–1948 – pałac kalifa z epoki Ommajadów, mozaiki.

Atlit, Athlit, na brzegu M. Śródziemnego, 20 km na południe od Hajfy (**Peregrinorum, Château Pèlerin**); 1932–1938 – początki osadnictwa w okresie izraelskim, port fenicki, port i twierdza krzyżowców.

Chirbet Qarta, na brzegu M. Śródziemnego, ok. 20 km na południe od Hajfy (**Qarta, Dustrey**) – posterunek krzyżowców.

Qal’at Namrud, Qal’at Subeiba na wschód od Banias (**Twierdza Banias**) – twierdza krzyżowców, mameluków i otomanów.

Kochav Hayarden na południe od Jeziora Galilejskiego (**Belvoir**); 1963, 1968 – twierdza krzyżowców.

Siah w dolinie/Wadi ‘ain es-Siah na górze Karmel (**Siach**); 1999–2001 – kościół i klasztor Karmelitów z ok. 1200 r.

TRANSJORDANIA – JORDANIA

Ein Gazal, przedmieścia Ammanu; 1983 – neolit.

Telejlat el-Ghassul, na północny wschód od M. Martwego; 1929–1934, 1936, 1938, 1960, 1970 i kolejne – chalkolit, kultura ghassulska, 4 tys. lat przed Chr., malowidła ściennie.

Bab ed-Dra’, równiny na południowy wschód od M. Martwego, na Półwyspie Lisan; lata 60. XX w., 1975 – cmentarzysko z epoki wczesnego brązu, 4 tys. lat przed Chr.

Numeira, na południe od Bab ed-Dra’ – osada z epoki wczesnego brązu.

Chirbet Iskander w Dolinie/Wadi Wala – epoka wczesnego brązu.

Rużm el-Hiri, Gilgal Refa’im na wschód od Jeziora Galilejskiego; badania powierzchniowe 1967–1968, lata 80. – epoka wczesnego brązu, kręgi megalityczne, grobowce.

Chirbet Faynan, Punon, Fenan, wschodnia strona doliny Araba; badania powierzchniowe 1934, dalsza eksploracja lata 80. i 90. – epoka wczesnego brązu, kopalnie rudy miedzi, epoki późnorzymska i bizantyjska.

Chirbet al-Batrawy, Zarqa, północna Jordania; wykopaliska trwają od 2005 – epoka wczesnego brązu, fortyfikacje, pałac.

Tell Deir Alla, na wschód od środkowego biegu Jordanu (**Sukkot? Pethor?**); 1960–1967 – od epoki późnego brązu do epoki żelaza, inskrypcja.

Tell el-Cheleifeh, Tell el-Chulefi na północny wschód od Zatoki Aqaba, Edom (**Elat? Eilat? Ezion-Geber?**); 1938–1940 – epoka żelaza, X-V w. przed Chr., twierdza, metalurgia.

Safi, Khirbet Sheikh ‘Isa, oraz Deir ‘Ain ‘Abata na południowy wschód od M. Martwego, Ghor al-Safi (**Soar, Zoara**); 1986-1996 – epoka bizantyjska, kościół, mozaiki, cmentarzysko.

Hesban (**Heszbon, Esbous**); 1968, 1986 – miasto do czasów bizantyjskich.

Iraq el-Amir, na zachód od Ammanu; 1961–1962 – II w. przed Chr., pałac.

Al-Bitra (**Petra**); 1929, 1935–1937, 1954, 1958, wykopaliska prowadzone są kompleksowo – miasto Nabatejczyków, grobowce, świątynie, epoka rzymska i bizantyjska, kościoły, teksty.

Amman (**Rabat Amon, Filadelfia**); 1929, wykopaliska trwają – megalityczny menhir, epoka późnego brązu, epoka seleucydów, rzymska, cytadela omajjadów: Dżabal al-Qal’a.

Diban na wschód od M. Martwego, ok. 70 km na południe od Ammanu (**Dibon, Dibon Gat**); 1868 i 1910 badania powierzchniowe, wykopaliska 1950–1953, 1955, 1956, 1965, 2002, 2004, 2005, 2009, 2010, 2012, 2013 – epoka brązu, fortyfikacje z epoki żelaza, stela Meszy, wpływy perskie, hellenistyczne i nabatejskie, epoka rzymska i bizantyjska.

Madaba Jordania (**Medeba**); 1970, 1979, 1981-1982, 1985–1991 – epoka królewska, epoki rzymska i bizantyjska, kościoły, mozaiki.

Qal`at al-Misznaqa, El-Muqawer na wschód od M. Martwego (**Macheront**); 1978–1981, 1997–1998 – twierdza herodiańska, epoka rzymska.

Tabaqat Fahl (**Pella**); 1978–1979, wykopaliska trwają – miasto Dekapolu.

Dżerasz (**Geraza**); wykopaliska prowadzone są kompleksowo – miasto Dekapolu, epoki rzymska, bizantyjska, świątynie rzymskie, kościoły.

Um Qeis (**Gadara**); wykopaliska prowadzone są kompleksowo – miasto Dekapolu, epoki rzymska, bizantyjska.

Ras es-Siagha (**Góra Nebo**) i okoliczne stanowiska; 1933–1937, 1963, 1976–2008 – epoka bizantyjska.

Um er-Rasas na południowy wschód od Madaby (**Mefaat**); 1986–2007 – epoki rzymska i bizantyjsko-ommajjadów, identyfikacja nazwy biblijnej.

Dolina/Wadi Charrar, wschodni brzeg Jordanu (**Betania** po tamtej stronie Jordanu, **Betabara**); 1990 – kompleks bizantyjski, czczony chrzest Jezusa.

EGIPT

Tell el-Amarna (**Achetaton**); 1887, w latach 90. XIX w. i w latach 70. XX w. – epoka późnego brązu, stolica Amenhotepa, teksty, tabliczki z pismem klinowym, nazwy biblijne.

Elefantyna; pocz. XX w. – papirusy.

Karnak – świątynie, inskrypcje.

Edfu (**Behdet**, **Apollonopolis Magna**) – od Nowego Państwa do czasów ptolemejsko-rzymskich i koptyjskich.

Fayûm; 1900, 1925–1927 – rękopisy.

Tel el-Muqdam (**Leontopolis**); 1915, 1992 – okres perski, ptolemejski, po bizantyjski.

Serabit al-Chadim na południowo-zachodnim Synaju; 1904–1905, 1971–1978, 1993–1995 – świątynia bogini Hathor, inskrypcje w języku protosynajskim.

Nag Hammadi; 1945 – koptyjskie rękopisy gnostyckie.

MEZOPOTAMIA

Tell el-Muqajjar, południe Iraku (**Ur**); 1853–1854, 1922–1934 – osady z czasów dużej powodzi, epoki wczesnego brązu do żelaza, od 5 tys. lat do 400 r. przed Chr.

Niniwa Tell Kujundżyk, północ Iraku (**Niniwa**); od 1820 do 1965–1984 – stolica Asyrii, teksty, od 4 tys. lat przed Chr. do epok hellenistycznej i perskiej.

Tell el-Hariri nad Eufratem (**Mari**); 1933–1939, 1951–1975, 1979, 1982, 2005, 2008 – epoka środkowego brązu, miasto, pałace, teksty w piśmie klinowym.

Dżurghan Tabba, północny Irak (**Nuzi**); 1920, 1925–1933 – miasto, teksty.

Babilon, Bābilim, Irak (**Babilon**); 1811–1812, 1817, 1827, 1849, 1850, 1852–1854, 1879–1882, 1899–1917, 1956, 1962, 1974, 1987–1989 – miasto zamieszkałe bez przerwy od wczesnego brązu do czasów chrześcijańskich, świątynie, brama Isztar, zamek, ziggurat.

Suza; 1901–1902 – stela z Kodeksem Hammurabiego.

Persepolis, Iran; 1933–1934, lata 50. – koniec VI w. przed Chr., miasto perskie, teksty.

Niffar, Nippur, Afak, Irak (**Nippur**); 1851, 1889–1900, 1948–1990 – jedno z najstarszych miast Sumerów, od 6 tys. przed Chr. do epoki chrześcijańskiej, świątynie, forteca, teksty.

Kal-hu, Irak (**Nimrud**, **Kalach**); 1845, 1846, 1955, wykopaliska zostały wznowione – miasto asyryjskie, od epoki brązu, teksty.

Kalat asz-Szarkat (**Aszur**), północna Mezopotamia; wykopaliska są prowadzone nieprzerwanie od początku XX w. – najstarsze zabytki z epoki wczesnego brązu z okresu wczesnodynastycznego, główne miasto i stolica Asyrii, liczne zabytki ze wszystkich epok, ostatecznie zburzone w III w. po Chr.

SYRIA – LIBAN

Tadmor, centralna Syria (**Palmira**); wykopaliska prowadzone nieprzerwanie od XIX w., ostatnio ważne kampanie w 2002, 2005, 2010 – zamieszkała od epoki paleolitycznej, w epokach hellenistycznej i rzymskiej ważne centrum handlowe.

Damaszek, Dimaszq Syria (**Damascus**); liczne kampanie archeologiczne – zamieszkaną nieprzerwanie od II tysiąclecia przed Chr.

Dżubajl Liban (**Byblos**); 1921–1924, 1925, wykopaliska trwają – od epoki neolitu, środkowego brązu, wpływy egipskie, fenickie miasto portowe, teksty, epoka rzymska.

Sarafand na wybrzeżu M. Śródziemnego, Liban (**Sarepta**); 1969–1974 – od epoki neolitu, miasto fenickie, epoka rzymska.

Tell Qarqur, zachodnia Syria (**Karkar**); 1983–1984, 1993–1999, 2005–2008 – miasto zamieszkaną nieprzerwanie od epoki neolitu do epoki arabskiej.

Aleppo, północno-zachodnia Syria, stanowiska na terenie miasta: Halab Al-Szaaba, Tallet Alsauda; liczne kampanie archeologiczne – początki zamieszkania od III tysiąclecia przed Chr., ważne centrum we wszystkich epokach.

Tell Tweini i Tell Sukas oraz Tell Sijannu, zachodnia Syria na wybrzeżu (**Gibala** z tekstów Ugarit); od 1999 r. wykopaliska trwają – fortyfikacje, sanktuarium fenickie, grobowiec z epoki środkowego brązu, epoka żelaza.

Umm el-Marra, północna Syria (**Tuba** inskrypcje z Ebla i Mari); lata 70. i 80. 2000, 2002, 2004 – fortyfikacje miejskie, epoka wczesnego brązu, grobowiec królewski(?).

Kamed al-Lauz, Kamid el-Loz w Dolinie Bekaa, Liban; 1963–1981 – epoki paleolitu, neolitu, chalkolitu, teksty klinowe, epoka bizantyjska.

Hama, zachodnia Syria (**Chamat, Epifania**); 1931–1938 – od epoki neolitu, do epoki żelaza, teksty, epoki hellenistyczna, rzymska.

Tell el-Mishrife (**Qatna**); 1924–1927, 1929, od 1999 r. wykopaliska trwają nadal – miasto z epoki brązu, fortyfikacje, pałac królewski, grobowce, teksty.

Tell al-Ahmar w Syrii (hetyckie **Masuwari**, aramejskie **Til Barsip**); 1929–1931, wykopaliska zostały wznowione – początek I tys. przed Chr., stele.

Baalbek, Dolina Beqaa w Libanie (**Heliopolis**); 1898–1905, lata 20. XX w., od 1997 r. wykopaliska trwają – epoka żelaza, epoki perska, hellenistyczna, rzymska, świątynia, epoka bizantyjska.

Sur, Al Mina (**Tyr**); wykopaliska trwają – miasto fenickie, do epoki grecko-rzymskiej.

Sydon, Saïda Liban, nad M. Śródziemnym, wiele stanowisk na terenie miasta (**Sidon**); 1914–1920, lata 60., 1998 – od epoki neolitu i wczesnego brązu, miasto fenickie, do epoki grecko-rzymskiej.

Ras Szamra, północno-zachodnie wybrzeże Syrii (**Ugarit**); 1928 – rozkwit w epoce brązu, miasto portowe, teksty.

Tell Mardich północno-zachodnia Syria (**Ebla**); od 1964 r. wykopaliska trwają nadal – epoka wczesnego brązu, ważny ośrodek od III–II tysiąclecia przed Chr., teksty.

Arslan Tasz; 1836, 1928 i 2007–2008 – miasto, pałac, rzeźby z kości słoniowej.

Salhiyé, we wschodniej Syrii (**Dura-Europos**); 1922–1925, 1928–1937 – miasto hellenistyczne, Partów i rzymskie, synagoga, kościół, baptysterium.

ANATOLIA

Alaja, środkowa Turcja – epoka wczesnego brązu.

Boğazköy środkowa Turcja (**Hattusa**); 1907–1912, 1931–1939, 1952, 1978, wykopaliska trwają – stolica Hetytów, teksty.

Ta'inyinat, południowa Turcja na południowy wschód od Antiochii (**Kinalua, Calneh**); 1935, 1999, 2012 – epoka wczesnego brązu, miasto Hetytów.

Tars, południowa Turcja (Tarsus) – od epoki neolitycznej, poprzez chalolit i wczesny brąz miasto nieprzerwanie zamieszane, epoka grecka, rzymska i bizantyjska.

Karkamış (po turecku), Dżarabulus (po arabsku), na granicy syryjsko-tureckiej (**Karkemisz, Europus**); 1878, 1881, 1911–1914, 1920, 2011–2014, wykopaliska trwają – starożytna stolica Mittani, Hetytów i Asyryjczyków, pałace, świątynie, teksty;

Efez, zachodnia Turcja (**Efesos**); 1868–1874, 1895, 1926, od 1954 r. wykopaliska trwają – miasto hellenistyczne i rzymskie, bramy, fortyfikacje, świątynie, Odeon, teatr, stadion, epoka bizantyjska, kościoły.

Milet, Turcja (**Miletos**); 1899–1914, od 2006 r. wykopaliska trwają – miasto hellenistyczne i rzymskie, fortyfikacje, gimnazjon, teatr, świątynie, termy, agora, bramy, epoka bizantyjska, kościoły.

Zakończenie

Artykuł ten publikowany w czasopiśmie teologicznym adresowany jest tym samym nie tylko do ścisłej grupy specjalistów archeologii, lecz do szerszego grona odbiorców zainteresowanych historycznym tłem Biblii. Z tego powodu przypomniane zostały tutaj pewne ogólniejsze i zasadnicze sprawy dotyczące archeologii biblijnej. Archeologia odkrywa historię całkiem konkretną, wręcz „namacalną”, natomiast Biblia jest księgą religijną, księgą wiary, stąd wiele nieporozumień w kręgach nie zajmujących się specjalistycznie tymi dziedzinami. W artykule podjęto starania, aby wyjaśnić zakres i przedmiot archeologii biblijnej.

Istotną częścią artykułu jest wykaz stanowisk względnie miejsc i miast, w których przeprowadzono wykopaliska archeologiczne. Ten spis wskazuje na

długą historię miast biblijnych. Spis sygnalizuje, do jakiego stopnia poszczególne epoki miały na siebie wpływ, a cywilizacje i kultury wzajemnie się przenikały. Celem tego wykazu jest nie tylko przegląd wszystkich miejsc badań archeologicznych w Palestynie–Izraelu, oraz ważniejsze miejsca w krajach ościennych, lecz ponadto wskazanie na bardzo szeroki kontekst historycznych czasów biblijnych.

Słowa kluczowe: archeologia biblijna, wykopaliska biblijne, geograficzne nazwy biblijne

Biblical Archaeology: discovering the world where the Bible developed

Summary

The article discusses biblical archaeology from a generic viewpoint. How are we to understand “Biblical Archaeology”, or better still “The Archaeology of the Middle East”? What do we really mean when we talk about biblical archaeology? It is effectively the same as any other type of archaeology, but limited to a particular land and defined in a particular period of time.

As regards scientific methodology, biblical archaeology is not different from any other general archaeology. The only distinguishing feature is the subject of the research. These are: the biblical land – Palestine and the time – from Abraham to the Apostles. These are the narrow parameters. Obviously there is also a wider perspective.

During the excavations one discovers the influences, dependences and contacts with other developed cultures of the Near East (Mesopotamia, Egypt, Asia Minor). These contacts made their mark on the culture and mentality of the People of Israel and indirectly also on the Sacred Scripture.

The same can be said as regards the time factor. The most ancient, at the time of Abraham, even if prehistoric, had an influence on the development of the civilization and culture and therefore on the language and idiom of the Bible.

The post-Apostolic times (the Byzantine and Crusader era) are the consequence of the biblical times. They bear witness to the preaching of the Gospel. This means that biblical archaeology is not only interested in Palestine, neither is it interested only in the time from Abraham to the Apostles. It is interested in all the neighbouring states and in the times prior to the Bible as well as the more recent times.

Biblical archaeology is not a proof of the Bible’s historical authenticity, even when objects and structures that are mentioned in the Bible are brought

to light. It not only discovers the biblical world, but reveals the world in which the Bible was written.

An essential part of the article is the list of archaeological sites. The data for each site is made up as follows:

- The modern name – frequently this is an Arab toponym (the name of the site at the time of excavation, its Arabic name)

- The location

- The ancient name in brackets

- The years of excavations

- A general review of the findings: the periods identified on site, and details of the most important artefacts brought to light.

Key Words: biblical archaeology, biblical excavations, biblical toponyms